

שער שני

תחילת המאה העשרים: מו"ל שלשום – ראשית המו"לות העברית החילונית המודרנית בארץ ישראל

בהמשך לתשתית המושגית שהוצגה בשער הקודם, חלק זה של הספר מביט מפרספקטיבה ארוכת טווח אל ראשית הדרך ואל האופן בו נוצרה הרפובליקה הספרותית בארץ ישראל, תוך התבוננות בתפקידם של מגוון מתווכי התרבות, שהביאו להחייאתם של החיים הספרותיים בארץ. מבט זה יסייע בהבנת המורכבות של עולם הספר כמכלול, וינתח את הווית הספר העברי, כמקרה פרטי. בתהליך זה ניתן להבחין בשתי תקופות: התקופה הראשונה, שקדמה לכינון המרכז התרבותי-ספרותי (1863–1908) והתקופה השנייה, של כינון המו"לות העברית וייסוד המרכז העצמאי (1908–1914). כפי שפורט בחיבורים קודמים (ראו לדוגמה שביט, 1983, 1999), מרכז זה התבסס רק לאחר מלחמת העולם הראשונה, וביתר שאת מאמצע שנות ה-20. כדי להבין את התהליך הדרמטי, שהתחולל בארץ ישראל בתקופה קצרה יחסית, נחוצה סקירה ראשונית, המנתחת את פעולתם של מתווכי התרבות באותן שנים בתוך הקשריהם החברתיים, התרבותיים והכלכליים. בחלק זה אציג את מתווכי התרבות הרלוונטיים, שהוצגו בחלק הקודם כמושגים תיאורטיים, ואטע אותם בתוך הקשריהם הרחבים בתהליך הקמתה של המו"לות העברית-חילונית הארץ-ישראלית.

התקופה הראשונה (1863–1908): הבשלת התנאים המקדימים להקמת המרכז הספרותי הארץ-ישראלי וכינון המו"לות החילונית

בראשית שנות ה-90 של המאה ה-19 החלה לפעול המו"לות העברית החילונית באירופה. מקובל לראות בהוצאת "ספרי אגורה" של בן אביגדור, שהוקמה בשנת 1891 בוורשה, את המפעל המו"לי הראשון בתחום הספרות העברית. הספרות, שפורסמה עד לאותה עת בעיקר בכתיבי עת ובעיתונות, נדפסה בחוברות צנומות, שהופצו במחיר נמוך. בסוף המאה ה-19 ובראשית המאה ה-20 הוקמו עוד כמה הוצאות לאור, ובהן "אחיאסף" (נוסדה בתרנ"ג [1892/3] בוורשה והייתה למעשה ההוצאה הממוסדת הראשונה), "תושיה" ו"צנטרל-מרכז". זוהי תחילתו של המהלך להקמתה של מו"לות הספרים המודרנית בעברית וביטוי מוחשי להמשכו של תהליך החילון של יהדות אירופה.¹ בארץ ישראל התחוללו תהליכים מקבילים, שהושפעו מהתהליכים באירופה וממכלול גורמים היסטוריים, חברתיים, כלכליים ופוליטיים (שביט, 1984, 1993, 1999). בתקופה הראשונה (1863–1908) צצו ניצניהם של מתווכי התרבות בא"י והחלו לתת פירות ראשונים, ובתקופה השנייה (1908–1914) כבר הניבו פירות. למעשה, בתקופה קצרה זו הבשילו התנאים והתפתח פרדס המרכז הספרותי בארץ, ובבסיסה של הרפובליקה הספרותית המודרנית עמדה המו"לות העברית החילונית.

¹ אודות מרכזים אלו אפשר לקרוא בניתוחה של זהר שביט (1994): שביט, ז. (1994). עלייתם ונפילתם של המרכזים הספרותיים באירופה ובאמריקה והקמת המרכז הארצישראלי. עיונים בתקומת ישראל, 4, 422–477.

ראשית העיתונות העברית (החבצלת, הלבנון) וראשית הדפוס

כ-120 שנה לאחר המצאת הדפוס, נדפסו הספרים הראשונים בארץ ישראל והם הופיעו בשנים 1577–1578 בצפת, שהייתה המרכז התרבותי של הארץ. בין הספרים הללו היו: פירושים למגילת אסתר, למגילת קהלת ולשיר השירים (אוליצקי, 1973). ראשית הדפוס בארץ ישראל קשורה בקורותיו של אליעזר בן יצחק אשכנזי, שלמד את מקצוע הדפוס בפראג. בשל רדיפות היהודים, עבר מפראג ללובלין, שהייתה אחד מן המרכזים התרבותיים היהודיים החשובים. אשכנזי שהה בפולין 18 שנים, אך בשל התחרות הקשה סגר את בית הדפוס ופנה לארץ-ישראל. תקוותו הייתה שחכמי הארץ ישתמשו בדפוסו במקום באלו של ונציה, קושטא וסלוניקי. התוכנית העסקית הייתה נכונה, אלא שאשכנזי הצליח להדפיס ולהפיץ בארץ רק ששה ספרים מכיוון שהגיע אליה באיחור: שנים אחדות לאחר פטירתם של יוסף קארו ושל ר' יצחק לוריא אשכנזי, הוא האר"י (הברמן, תשל"ז). אליעזר בן יצחק אשכנזי, ושותפו, אברהם בן יצחק אשכנזי, ניסו למכור את סחורתם בקושטא, אך ההצלחה לא האירה להם פנים והדפוס נסגר. אותיות הדפוס עברו, ככל הנראה, בירושה והתגלגלו להדפסת ספר בדמשק (יערי, תרצ"ז).

מאז, במשך למעלה ממאתיים וחמישים שנה, עד לשנות ה-30 של המאה ה-19, לא התקיים דפוס עברי בארץ ישראל. ניתן להסביר זאת ברתיעה שיצר הכישלון בתחרות עם בתי הדפוס מחוץ לארץ ואולי אף עם המעתיקים ביד, שהייתה סכנה שפרנסתם תיגזל. בנוסף, צריך להדגיש את הקושי בהפעלת דפוס בשעה ששליטי הארץ, העות'מנים, הטילו סייגים חמורים על הפעלת דפוס וצנזורה על תכניו.²

² בעניין זה ראו: אליאב-פלדון, מ. (2000). **מהפכת הדפוס**. ירושלים: האוניברסיטה המשודרת.

אולם הסיבה העיקרית לכך הייתה שארץ ישראל לא הייתה באותה תקופה מרכז תרבותי-יהודי, ומכאן שהספרים החשובים בשלוש מאות השנים שבין סוף המאה ה-16 לסוף המאה ה-19 ראו אור מחוץ לתחומה בין היתר, בהולנד, בגרמניה, באיטליה, ביוון ובתורכיה.³ הסימנים הראשונים לפעילות מו"לית בתחום העיתונות העברית בארץ ישראל הופיעו בשנת 1863. באותה שנה יצא לאור בירושלים, בזה אחר זה, העיתונים "הלבנון" ו"החבצלת".

החוברת הראשונה של "הלבנון" הופיעה בראש חודש אדר תרכ"ג (1863), והגיליון הראשון של "החבצלת" – בי"ב באב, כחמישה חודשים לאחר מכן. לדעתה של שושנה הלוי (1973) הקמת העיתונות העברית בארץ ישראל נבעה מרצונם של צעירי ירושלים להתנתק מהתלות ב"חלוקה" ולמצוא לעצמם מקורות פרנסה. מטרתו של "הלבנון" נוסחה בכותרת המשנה של החוברת הראשונה: "מבשר שלום ירושלים, משמיע חדשות מארץ הקדושה בכללה, מודיע נעלמות מארץ סוריא וארץ תימן ומדינות הודו – כל דבר אשר ישתוקק איש ישראל לדעתו". עורכיו (יחיאל ברי"ל, מיכל הכהן ויואל משה סלומון) היו מהמתקדמים שבאנשי היישוב הישן, אך הם נאלצו להיכנע לרוב של "שומרי החומות". לפיכך הוקדש חלק נכבד מן העיתון לדברי תורה, לצד שאלות של יישוב הארץ, מצבה ועתידה (הלוי, 1973). העיתון יצא לאור כחצי שנה ונסגר עקב הלשנה. ברי"ל יצא לפריס ושם המשיך להוציאו לאור. משנת 1870 יצא העיתון לאור בגרמניה, ובשנת 1883 פסק מלהופיע.

³ על תקופות אלו ראו, בין היתר: גריס, ז. (2002). **הספר כסוכן תרבות (1700-1900)**. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד. שפיגל, י. (תשנ"ו). **עמודים בתולדות הספר העברי: הגהות ומגיהים**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן. שפיגל, י. (תשס"ה). **עמודים בתולדות הספר העברי: כתיבה והעתקה**. רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן.

"החבצלת", תחילה בעריכתם של ישראל ב"ק ויוסף ריבלין, היה ביטאונם של החסידים. אף הוא הגדיר את מטרתו בכותרת המשנה שלו, שהתחלפה מעת לעת: "מבשר שלום ירושלים, משמיע חדשות מארץ סוריא, מודיע נעלמות מארץ מצרים והודו, הקרובים אלינו, וכל דבר הדרוש לחפץ לבב אחינו דורשי ציון". העיתון הטיפ ליישוב ארץ ישראל, דרש תיקונים בחייהם של יהודי ירושלים והקצה מדור ("פרחי חבצלת") לדברי תורה ולספרות יפה. אף הוא נסגר לאחר חודשים מספר. הופעתו נתחדשה בשנת 1870 בעריכת ישראל ב"ק, ישראל דב פרומקין ומיכל הכהן. מעל דפי "החבצלת" המחודש השמיעו צעירי ירושלים את קולם. בין שנת 1870 לבין שנת 1911 כאשר חדל להופיע, עבר העיתון גלגולים רבים, בין היתר בשל סכסוכים רבים בין השותפים להוצאתו.

העיתונים הללו עסקו בעיקר בענייני השעה, אך הקצו מקום לדברי תורה, אלא שמגיליון לגיליון גברו מאורעות השעה וצורכי היישוב על דברי התורה (נייגר, 1999; Neiger, 2004). העיתונות העברית הסדירה באירופה ("המגיד", פרוסיה, 1856) הקצתה מראשיתה מקום לחלק שאינו חדשותי ועיקרו דברי תורה וספרות, כשהמינון בין החלק החדשותי ושאינו כזה משתנה בתקופות שונות. בחלקים אלה התבלטה העיתונות העברית על פני רעותה-צרתה, העיתונות בשפות המקום, מפני שבתחום זה יכלה להיות חדשנית וייחודית.

הדפוס בירושלים

בתקופה ראשונה זו של המו"לות העברית היו כבר בירושלים כמה בתי דפוס. בית הדפוס הראשון שחודש בארץ ישראל היה של ישראל ב"ק, שעלה בשנת 1831 מברדיצ'ב והתיישב בצפת, עקר לירושלים לאחר רעידת האדמה הגדולה בצפת (1837) והקים בה בית דפוס ב-1841 בעזרתו של משה מונטיפיורי. עשרות שנים היה ב"ק בעל המונופול על עסקי הדפוס, עד שיואל משה סלומון ומיכל הכהן, עורכי "הלבנון", יצאו לגרמניה ללמוד את מלאכת ההדפסה באבן. הם שברו את המונופול של ב"ק בראשית שנות ה-60 של המאה ה-19 כשהקימו בית דפוס.

בית דפוס שלישי הוקם בשנת 1876, כשיצאו מיכל הכהן ושותפו אברהם זוסמן לווינה, במטרה לבקש מהקיסר פרנץ יוזף מכונת דפוס. הקיסר הבטיח לשניים כי כשישובו לארץ תעמוד לרשותם מכונת דפוס, וכך היה. מכונת דפוס זו, הנושאת את הנשר הקיסרי, סמלו של הקיסר האוסטרי, התגלגלה בין בתי הדפוס בירושלים, עד שבמלחמת השחרור נהרסה באחת ההפצצות.

במקביל ליציאתם לאור של עיתונים בירושלים קמו בתי דפוס חדשים. בתי הדפוס עודדו פרסום עיתונים ויציאתם לאור של עיתונים רבים עודדה מצידה את שכלול בתי הדפוס. תופעה זו הביאה לריבוי בתי דפוס ול"הצפת" הארץ בעיתונים. עד מלחמת העולם הראשונה ראו אור בארץ ישראל 62 עיתונים (ירדני, 1969; אוליצקי, 1973). בין המדפיסים והמו"לים הירושלמים אזכיר את אברהם משה לונץ, שהיה אחד המו"לים הראשונים. הוא הוציא לאור 13 כרכים של השנתון "ירושלים" (1882–1919), את "לוה ארץ ישראל" (1895–1915) וספרים רבים הנוגעים בארץ ישראל. לונץ התעוורר בשנות העשרים לחייו, אולם עיוורונו לא מנע ממנו לנהל את בית הדפוס שלו ואף לכתוב בעצמו.⁴

העיתונות של אליעזר בן-יהודה

באחד מגיליונות "החבצלת" התפרסם מאמרו של צעיר בשם בן-יהודה מפרס. אליעזר בן-יהודה, הידוע כ"מחיה השפה העברית", ישב אותה שעה בפריס וכתב את מאמריו שעסקו בשאלות יישוב ארץ ישראל, שיבת ציון וחינוך. בשנת 1879 התפרסם מאמרו "שאלת החינוך", ובו הביע את הרעיון המהפכני שאם השפה העברית תהיה שפת הלימוד כי אז החינוך יהיה לאומי. ברוח דברים אלה הביע את

⁴ עוד על הדפוס באותה העת ראו: כץ, י. (2002). "יוזמות יהודיות בתעשייה ובמסחר 1900–1917" בתוך: ליסק, מ. וקולת, י. (עורכים). **תולדות הישוב היהודי בארץ ישראל מאז העלייה הראשונה** (330–333) התקופה העות'מנית (חלק שני). ירושלים: האקדמיה הישראלית למדעים ומוסד ביאליק.

דעתו על ספרות עם-ישראל, וטען כי הספרות האמיתית היא זו הכתובה עברית ושתכניה לאומיים. כל ספרות עברית בגולה דינה להיכחד.

בשנת 1881 עלה אליעזר בן-יהודה לארץ ובשנת 1884 הוציא לאור את העיתון הראשון בעריכתו, "מבשרת ציון". בהדרגה הפך מדובריו של היישוב החדש. עיתון זה יצא לאור בגיליונות מעטים בלבד, אך הוא סלל את הדרך לסגנון חדש ופשוט, שדיבר עברית חיה. בסוף אותה שנה, 1884, הוציא בן-יהודה את עיתונו "הצבי", שכותרתו הבטיחה כי "יבשר פעם בשבוע חדשות מענייני המדינות ומקרי יום יום מענייני היהודים בכל מקומותם". מעל דפי עיתונו ניהל בן-יהודה מלחמה בלתי פוסקת עם ראשי היישוב הישן, הוקיע את אורח חייהם, את הבערות, את האמונות הטפלות ואת ה"חלוקה". אין פלא, אפוא, שבן יהודה הוחרם על ידי היישוב הישן ועיתונו נאסרו ולקנייה ולקריאה.

בן-יהודה שקד על שיפורו של העיתון ועל הרחבתו והוסיף לו מדי פעם מדורים חדשים, בעיקר כאלה הנוגעים לשפה העברית ולספרותה. הספרות העברית והכללית קיבלו אצלו משקל שווה והוא הטיף לספרות שתבטא את ההוויה המקומית, בעלת זיקה לטבע וקשר לעבודת האדמה. בן-יהודה האמין בספרות שתושפע מהקלאסיקה האירופית ותהיה בעלת שורשים במסורת העם ובחכמת ישראל. כך פרסם בעיתונו תרגומים מן הקלאסיקה העולמית, בעיקר מהספרות הצרפתית.

בתרמ"ו (1886) החל "הצבי" להציג בפני קוראיו ספרים בעלי ערך, שראו אור בעולם היהודי, במדורו "בשורת ספרים", ומתרמ"ז (1887) הודגשה בכותרת המשנה מגמתו של העיתון: "גליון לשבועות לענייני היהודים בארץ ישראל, לתחיית הלשון לספרות לחדשות ולענייני המדינות". מאותה שנה ואילך רבו מדורי הספרות בשמות שונים. מרביתם נכתבו בידי אב"י (אליעזר בן-יהודה) ומקצתם בידי סופרי העיתון האחרים (לנג, 1993).

בשנות ה-90 של המאה ה-19 השתנתה המגמה שהעדיפה יוצרים מחוץ לארץ, ועיתוניו של בן-יהודה פרסמו יותר יוצרים מארץ ישראל. הפרסום המוגבר של יוצרים בני הארץ הגיע בד בבד עם ייסודה של ההסתדרות הציונית. הספרות העברית בארץ האיצה התפתחותה עם הגעתם של יוצרי העלייה השנייה בשנים 1907–1909. עיתוני בן-יהודה, "השקפה" ו"הצבי", פתחו את דלתותיהם בפני יוצרי העלייה השנייה, ואף האיצו בהם לבנות ספרות עברית ולהיבנות ממנה. בשנת 1908 הפך "הצבי" ליומון הראשון בארץ. "על פי תפיסתו הלאומית של בן-יהודה כל יצירה עברית שהיה בה שמץ של גלות הייתה לא ראויה. פסילת הישן כבלתי רלוונטי והשכחתו והעדפת החדש, המבטא את שאון החיים בהווה, הובילו לאימוצה של ספרות רומנטית חדשה המעוגנת במקורותיו הקדומים של העם העברי. עיתוני בן-יהודה שימשו בית יוצר לספרות מקומית ילידית, וקטליזטור להפנמתם של נכסי הספרות האירופית ביצירות הספרות העברית הלאומית החדשה" (לנג, 1993, עמ' 349).

פרשת מאסרו של בן-יהודה

בחג החנוכה תרנ"ד (1893) התפרסם ב"הצבי" מאמר בשם "מצוות צריכות כוונה". אנשי היישוב הישן, שהתנגדו לדרכו של בן-יהודה, רצו להיפרע ממנו ומסרו את המאמר לשלטונות העות'מאניים בתרגום מגמתי לערבית ולתורכית. לשם דוגמה, במקום "לאסוף חיל וללכת קדימה", כלשונו, תורגם: "לאסוף צבא וללכת מזרחה". יתר על כן, הם פרסמו "מחאה גלויה", שבה הסירו מעליהם כל אחריות לדברים אלה, שהיו כביכול הטפה למרידה במלכות. בן-יהודה נאסר וסערה פרצה. לקחו בה חלק כל אישי הציבור היהודי, רבנים ומשכילים כאחד. דעת הקהל היהודית בעולם, הרחוקה מערכי היישוב הישן, נחלצה להצלתו והרב מוהליבר, מנחם אוסישקין, נחום סוקולוב, אחד העם ומשכילי היישוב החדש התערבו למענו. התערבותם הביאה לשחרורו של בן-יהודה, וגם הוסיפה נדבך להתפתחותה של המו"לות העברית בעצם העובדה שהעיתונות עסקה בדברים

אקטואליים וקהל הקוראים היה עירני ומגיב. הפרשה מדגימה את הסכנות שארבו למו"ל ולעורך תחת השלטון העות'מאני, כשחרב הצנזורה והמאסר הונחה על צווארם, ואת היחסים בין העיתונות, ההנהגה היהודית והקהל בזמן השלטון העות'מאני.

עיתוני בן-יהודה פתחו תקופה חדשה בעיתונות הארץ-ישראלית. אופיים החילוני, התכנים הלאומיים ורוחם האירופית היו חידוש בהשוואה לעיתונים הירושלמים שקדמו להם. אליעזר בן-יהודה הסיר את מעטה הקדושה, שאפף את העיתונות הירושלמית במשך עשרים שנה, הפך את כתב העת המסורתי לעיתון מודרני, ובכך הצעיד את המו"לות העברית צעד גדול קדימה.

העלייה הראשונה ופתיחת ארץ ישראל לעולם שמחוץ לה, ותוצאתה: ירידת כוחם של ערכי היישוב הישן

מאמצע המאה ה-19, וביתר שאת לאחר תחילת העלייה הראשונה ב-1882, חלו שינויים ביישוב. רעיונות ההשכלה פרצו את חומות ירושלים, שם התבצר היישוב הישן. התרבו המתנגדים ל"חלוקה", ובמקביל סייע משה מונטיפיורי לקדם את הרעיונות החדשים. הצעירים רצו לרכוש השכלה חילונית ולהפוך לפרודוקטיבים, ושכונות חדשות החלו להיבנות מחוץ לחומות. התמורות האלה עוררו מחלוקות בין העולם הישן לעולם שעבר תהליכי מודרניזציה וחילון (Secularization), אשר חלקים אינטגראליים ממנו היו העיתונים הראשונים שיצאו לאור בעברית והדפוס ההולך ומתפתח.

החברה היהודית בארץ, שעד אז פעלה לפי הוראות רבניה, שספרותה המרכזית הייתה תורנית ורק יצירות מועטות נכתבו בה מתוך מטרה אסתטית גרידא, התפצלה. אין זה נכון לקבוע תפיסה דיכוטומית, אולם, אפשר לטעון באופן כללי כי קבוצה אחת, זו שמורא האל עליה, המשיכה בנסירת הגבולות הישנים ובשימור התרבות. הקבוצה השנייה הושפעה מן ההשכלה ובחלקה עברה תהליכי חילון מלאים ובחלקה המשיכה לשמור מצוות תוך אימוץ, חלקי או מלא, של

ערכים כלליים בצד אלה הדתיים, תוך שהיא קולטת, באיחור מה, את הרוחות המנשבות ברחבי אירופה. חלקים בקבוצה זו, שחבריה היו המשכילים, הצטרפה לתהליכי המודרניזציה, תחילה בקריאה ביקורתית של הכתבים הישנים, ולאחר מכן הוציאה אותם מפני החדשים, כדי לקדם תרבות חדשה (ראו בהרחבה: פרנקל, תשנ"ז).⁵

גלי העלייה הראשונה, שהחלו לאחר הפוגרומים של 1881 ברוסיה הצארית, תגברו את היישוב החדש במאבקו ביישוב הישן בארץ ישראל. רבים מן העולים היו שותפים לרעיונות שינוי הערכים: לצאת מתוך "הערים הקדושות", להקים מושבות ויישובים ולהשפיע על העם לממש את רעיון העבודה ולהתפרנס מעמל כפיו. כל זאת כדי להביא לתחייה מדינית, לאומית, רוחנית וכלכלית בארץ ישראל. בתוך כך חלו שינויים גם בתחומי החינוך והתרבות, ובכללם הונהגו לימודי חול בבתי הספר והחלה תחייתה של השפה העברית. תפיסות חדשות אלה היו בסיס הכרחי לכינונה של תרבות עברית חדשה ולהקמת המו"לות העברית, הן כמפיצת רעיונות והן כעיסוק פרודוקטיבי ליהודים, המבקשים להתפרנס מעמל כפיהם.

⁵ כפי שנאמר, אין הכוונה להצגה דיכוטומית של המגמות בחברה, אלא רק לתחום אותן.

ייסוד ספריות ציבוריות בארץ ישראל עד שנת 1904

הספרייה הציבורית הראשונה שקמה בארץ ישראל היא "בית אוסף ספרים אשר למונטיפיורי", שהוקמה בשנת 1874. כתשע שנים מאוחר יותר הוקמה הספרייה הציבורית הראשונה בראשון לציון ובשנת 1891 הוקמה ספריית "שערי ציון" ביפו.⁶ עד שנת 1904 הוקמו למעלה מעשרים ספריות ציבוריות, ושספרי החולין שבהן תפסו מקום נרחב מקום הולך וגדל. קיומן של ספריות בכל מקום שבו ישבו יהודים מצביע על קיומו של "עולם ספר" – ספרים וקהל קוראים ומתעניינים המספק את הקרקע ליצירת מו"לות עברית. עיקר הספרים בתקופה הראשונה היה בלשונות זרות (בעיקר גרמנית, רוסית וצרפתית) מפני שהגיעו מאוספים שנתרמו בחו"ל, אך מאזן זה החל משתנה לטובתה של העברית. כבר בשנת 1908 היו בספריית "מדרש אברבנאל" בירושלים, הספרייה שלימים תהיה ל"בית הספרים הלאומי", כ-2,310 ספרים בעברית ורק 749 לועזיים. מתוך סך זה היו קרוב למחצית מן הספרים ספרי חולין (שידורסקי, 1990, עמ' 331).

המו"ל העברי הראשון בא"י: שלמה ישראל שיריזלי (שי"ש)

"יהודי ספרדי, חברי לבית הספר,⁷ שלמה ישראל שיריזלי, נעשה למו"ל בשם שי"ש [ראשי התיבות של שמו ושם משפחתו] ופרסם את תרגומי אבי שנדפסו בהמשכים בעיתוניו, בספרים ובחוברות" (איתמר בן-אב"ד, 1961, עמ' 64). בשנת תרס"א (1901) רכש שלמה ישראל שיריזלי, בן למשפחה ירושלמית ספרדית ותיקה, יחד עם שותפו בן-ציון טרגן, את הדפוס של אליעזר בן-יהודה. בדפוס זה ראו אור עיתוני בן-יהודה, עיתונות בלדינו ולאחר מכן גם בידיש, ועיתון

⁶ ראו ספרו של שידורסקי הגדוש בפרטים ובנתונים על עולם הספר בארץ ישראל עד 1920. על ספריית שערי ציון ראו בעיקר עמ' 25-71: שידורסקי, ד. (1990). **ספרייה וספר בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית**. ירושלים: מאגנס.

⁷ הכוונה לבית הספר "תורה ומלאכה" של חברת "אליאנס", שמנהלו הראשון היה נסים בכר.

"הפרדס" נדפס בו במהדורה תלת-לשונית: עברית, לדינו ויידיש.⁸ החל משנת 1902 ועד מלחמת העולם הראשונה, הדפיס שיריזלי כמאה ספרים, מחציתם בלדינו ומחציתם בעברית. הספרים בעברית היו בעיקרם תרגומים משפות זרות.⁹ בין הספרים המתורגמים הראשונים היו ספרו של לאופולד פון זאכר-מזון, "מספורי היהודים" (1902) בתרגום מ' קרשבסקי (מרדכי אזרחי); "הגנובה" מאת ויקטור הוגו (1905) בתרגום בן-יהודה; ו"הרפגון" (קרי, הקמצן) מאת מולייר (1908) בתרגום מ' קרשבסקי. בין סופרי המקור נציין במיוחד את א.ז. רבינוביץ וספרו "ארץ נשיה" (1906) וחמישה ספרים מאת חמדה בן-יהודה (1906-1908). הספרים נדפסו כספרי כיס, על נייר זול, ומחירים היה שווה לכל נפש. הודות לפעילות מו"לית זו – דוגמת "ספרי אגורה" של בן אביגדור – היו שהכתירו את שלמה ישראל שיריזלי בתואר "המו"ל הראשון בארץ-ישראל" (ראו גניחובסקי, 1989; אלבוחר, 1984; גראייבסקי, תרצ"ח). מבחינות רבות שי"ש הוא אכן המו"ל הראשון בארץ ישראל כמי שהיה חלוץ הוצאתם לאור של ספרים רבים במקור ובתרגום. שמו נשכח בחיבורים מאוחרים מפני שלא היה קשור בטבורו למפלגות הפועלים או לאישים הבולטים בעולם הספר, שפעלו בראשית המאה ובשנים מאוחרות יותר בתל-אביב. הוא היה איש ירושלים, ספרדי, ללא שם או תואר בחבורת הסופרים ובעולם הספר. מבחינות אחרות אפשר לערער על הקביעה כי בית הדפוס של שיריזלי היה הוצאה לאור של ממש, מפני שהיה חסר את אותה

⁸ ראו: בעבודת הדוקטור של יעקב חגואל: חגואל, י. (2009). **שלמה ישראל שיריזלי (שי"ש): האיש, מפעלו הספרותי ותרומתו למפעל הספר בלדינו בירושלים בראשית המאה ה-20**. עבודת לשם קבלת תואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת בר-אילן. וכן ספרן של חגית אדיב ופנינה עילם: אדיב, ח. ועילם, פ. (2007). **משפחה של שי"ש: קורותיה של משפחת שיריזלי בירושלים 1807–2007**, ירושלים: חמו"ל.

⁹ לפירוט ראו במאמרו של אלבוחר: אלבוחר, ש. (1984). שלמה ישראל שיריזלי (שי"ש): איש ירושלים. **שבט ועם**, ה'י': 261–278. בנוסף, ראו רשימת הספרים המלאה באתר הביבליוגרפיה של הספר העברי ר"ל-תש"ך (נדלה לאחרונה בינואר 2016): <http://www.hebrew-bibliography.com>

תוכנית מסודרת האמורה לאפיין מו"לות, ובצד המערכת לא פעלו בו אנשי ספר בולטים, שליוו את בחירת הספרים והפקתם.

למרות זאת, לנוכח הראשונות של פעולותיו והקף העשייה בשנים מאתגרות מכל בחינה, העשורים הראשון והשני של המאה העשרים, אין לגזול ממנו את הכתר ובהחלט אפשר לכנותו המו"ל העברי הראשון בארץ ישראל, ובוודאי היזם המשמעותי הראשון בתחום ההוצאה לאור בעברית בארץ. אף על פי ששלמה ישראל שיריזלי החל לפעול לפני ייסוד המרכז הארץ-ישראלי העצמאי, פעילותו משמשת ראיה להבשלת התנאים המקדימים להקמת המרכז הספרותי בארץ ולכינון המו"לות החילונית. מו"לות זהו כוננה בשלב השני בין השנים 1908–1914, כשהמרכז עבר ליפו-תל-אביב, ונקשר במפלגות הפועלים וחבורות היוצרים שהייתה קשורה אליהם, קרי, בפעולות ממוסדות ומאורגנות.

התקופה השנייה (1908-1914): תקופת כינון המו"לות העברית וייסוד המרכז הארץ-ישראלי העצמאי

כתב העת "העומר" ועורכו ש' בן-ציון

בשנת 1905 עלה לארץ שמחה בן-ציון (שם העט של שמחה אלתר גוטמן), שכבר יצאו לו מוניטין של סופר פורה, בעיקר בזכות סיפורי הווי מחיי הצעיר היהודי בגולה. בן-ציון עלה לארץ בהחלטה נחושה לכוון בה מרכז לספרות העברית. הפעילות הספרותית רחשה תמיד סביב אדם או חבורה, שריכזו סביבם שותפים לדעה או לרעיון, או סביב עיתון, כתב עת או הוצאה לאור. מחשבה זו עמדה מאחורי החלטתו של בן-ציון לייסד את כתב העת "העומר", שלהכנתו ניגש סמוך לעלייתו לארץ. הוא חשב לרכז סביבו סופרים עבריים ולכוון את תשנית המרכז הספרותי העברי, אך התקשה לממש את כוונותיו הטובות. הסופרים באירופה לא תמכו בו, ומכולם בלט אחד העם, הסופר הנערץ על בן-ציון ומודל החיקוי שלו

בעריכת "השילוח" (1896–1902). אחד העם פקפק הן ביכולתו של בן ציון לשאת על כתפיו מטלה נכבדה כזו, והן ביכולתה של ארץ ישראל לקלוט אותה. כך כתב אחד העם לבן-ציון בתגובה על רעיון הקמת המרכז התרבותי בארץ ישראל בכלל ועל המחשבה להוציא לאור את כתב העת הספרותי "השילוח" בפרט:

עוד לא הגיעה השעה המוכשרת [...] בארץ ישראל כמעט אי-אפשר להשיג רשיון להוצאת עתון חדש, ואפילו אם היה אפשר לא היה הדבר כדאי, מפני שאז היה "השלח" משועבד לכל מלשין ולכל מקנא קנאת ה' צבאות. די היה לאלו להראות למי שהיכולת בידו על איזה מאמר ציוני, ועל איזה פרזה יתרה שאפשר לפרשה במובן של מרידה כלפי הממשלה התורכית – והשלח עוד אינו, ועורכו יתפש למלכות, כבן-יהודה לפנים [...] שמחתך ידידי הייתה אפוא לשווא. **למרכז ספרותי בא"י עוד לא הגיעה השעה המוכשרת** (הדגשה שלי, מ.ג.).¹⁰ ודאי טוב ויפה היה אילו התאחדו כל הכוחות הספרותיים בא"י והוציאו ספר שנתי מוקדש כולו לארץ ישראל ולחיי עמנו שם. ספר כזה, שנכתב ונסדר בארץ ישראל רק על-ידי סופרי ארץ ישראל היה בוודאי חביב עלינו, בני הגולה, אף אם היה נדפס באלכסנדריא. אבל מה טעם יש במאסף שמשתתפים בו סופרים מארצות שונות וענייניו גם כן מתייחסים לכל ארצות הגולה, והוא נדפס באלכסנדריא? איה היא ה"קדושה" החופפת עליו? מן הגולה בא, אל הגולה ילך וארץ ישראל מה עניניה לכאן? הציונים אמנם קדשו בקדושת ה"פרוגרמא" גם את "הארצות הסמוכות", אבל בנידון זה לא הפרוגרמא מכרעת, אלא הרגש שבלב, והרגש הזה לא יתעורר

¹⁰ ראו עוד על אחד העם ותחיית התרבות החילונית הציונית בספרו של אבנר הולצמן: הולצמן, א. (1998/1999). **מלאכת מחשבת: תחיית האומה**. תל אביב: אוניברסיטת חיפה וזמורה ביתן. בעיקר הפרק: "תרבות נולדת - הספרות העברית ו"פולמוס הקולטורה" בתנועה הציונית בראשיתה" (עמ' 22–37).

במאומה למראה המילים: "נדפס באלכסנדרריא" אפילו בהוספה "של מצרים"¹¹ [אחד העם, אגרות, ב' ניסן תרס"ו].

כלומר, אפילו אחד העם, ההוגה שחזונו היה הפיכת ארץ ישראל מרכז רוחני, לא האמין ביזמה התרבותית בארץ באותה העת. כתב העת "העומר" היה יוזמה פרטית של בן-ציון, שלא זכתה בכוח פוליטי וארגוני שתמך בה מן הבחינות הכלכלית והמורלית. כך, ראו אור ארבע חוברות בלבד של כתב העת; שתיים בשנת 1907, אחת בשנת 1908 והאחרונה בשנת 1909. למרות זאת, "העומר" נחשב, כפי שמציינת בצדק נורית גוברין (1980), "כשלון מוצלח". כמו עיתוני בן-יהודה לפניו, הניח "העומר" עוד לבנה בבניין המרכז הספרותי בארץ ישראל והצעיד את המו"לות העברית צעד קדימה. כך, לדוגמה, בכתב עת זה פרסם שמואל יוסף צ'צ'קס (טשאטשקעס), הוא ש"י עגנון, את סיפורו הראשון בא"י "עגונות", ומשמו של סיפור זה גם שאל את שמו העברי.

העלייה השנייה: היווצרות תשתית קהל הקוראים ומערכת החינוך

המפנה הממשי והמכריע בתולדות המו"לות העברית המודרנית היה בתחילת המאה ה-20. מי שחוללו את המפנה הזה היו אנשי העלייה השנייה, שהחלה בשנת 1904. העולים ברובם היו חדורי שאיפה לתחייה לאומית ולשינוי פני החברה בארץ ישראל. זהר שביט (1983) טוענת כי אחד מן הגורמים להעברת המרכז הספרותי לארץ ישראל הייתה העובדה כי "נוצר קהל קוראים קטן אך יציב סביב העתונות הפרטית והמפלגתית. קהל זה התקשה לקיים את הספרות מבחינה כלכלית, אך היה מעורב בנעשה בה ויצר תחושה שיש הד לדברי הספרות הנכתבים

¹¹ על מנת להערים על השלטונות התורכיים, שהקשו על השגת רשיון לבית דפוס, צויין לעיתים מקום ההדפסה כנמצא מחוץ לגבולות המחוז. ראו בהמשך שער זה בחלק העוסק במהפכת ה"תורכים הצעירים" בתורכיה. לדוגמה: בעמוד השער של "הפועל הצעיר" בשנתו הראשונה (1907), עת נדפס בירושלים, הדיפסו "נדפס פה בקהיר". נראה כי אחד העם מכוון לדברים אלה.

בארץ-ישראל" (שביט, 1983, עמ' 34). היווצרותו של קהל קוראים, המזין את המערכת הספרותית בציפייה לטקסטים, החלה שנים אחדות אחרי ה"התהייה והמבוכה בלב התחיה", שעליה מדבר דן מירון (1987א): האם יש קהל קוראים עברי? האם יש מי שיזין את המערכת בציפיות, בקריאה ובקנייה של טקסטים ספרותיים?

בעלייה השנייה באו לארץ סופרים רבים והם הקימו מוסדות לימוד בשפה העברית. הקמת "הגימנסיה העברית" באוקטובר 1905 ומיקומה, מאוחר יותר, בלב העיר העברית הראשונה היו סימן לכך שקהל הקוראים העברי ילך ויגדל, ויהיה הד לעמלם של היוצרים והמו"לים בארץ. בתי הספר, דוגמת "הגימנסיה העברית", היו גם הם זרז לקידום הוצאה לאור של ספרי לימוד. לדוגמה, הוצאת "קוהלת", שהחלה לפעול ביפו ב-1912 ועיקר פעולתה היה בשנות ה-20 של המאה ה-20, פיתחה אלטרנטיבה מקומית לספרי הלימוד, שמקורם העיקרי היה באירופה.

התשתית הפיזית למרכז ספרותי ולדפוס העברי חילוני מחוץ לירושלים היא חלק מהתפתחות הרחבה יותר של התשתיות בארץ ישראל, שביססה בתל-אביב יפו את האלטרנטיבה לירושלים. בחודש ניסן תרס"ט (1909) הוגרלו מגרשי העיר בין שישים המשפחות הראשונות (צדפים לבנים, שעליהם נכתבו שמות חברי אגודת "אחוזת בית", וצדפים אפורים שעליהם נכתבו מספרי המגרשים, שימשו בהגרלה). בסיוון הונחה אבן הפינה ל"עיר העברית הראשונה". הקמתה של "שכונת הבורגנים", כפי שראוה החלוצים, סימנה שלב חדש ביישוב, בן עיר עברית ריכזה את החיים האזרחיים, המסחר והתרבות המתחדשת. לתל-אביב יפו הגיעו בהמשך מרבית היוצרים שעלו לארץ ובה התבסס המרכז הספרותי.

הקמת בתי דפוס ובית מסחר לספרים ביפו

ירושלים, שהייתה תחת השלטון העות'מאני המושחת מכאן ותחת מורא הגבאים, האחראים על כספי החלוקה מכאן, התקשתה להתפתח לכלל מרכז חילוני. די היה בהלשנה אחת לשלטונות, בתרגום מעוות לתורכית ולערבית של מאמר מודפס, והמדפיס והמו"ל היו עומדים בסכנה (כפי שראינו במקרה של בן-יהודה). הדפוס החילוני קנה לו אויבים רבים בירושלים משום שאנשי הישוב הישן ראו בקיומו, כמייצג מרכז כוח חדש, התרסה כנגד עצם קיומם. יפו, טרם הקמת תל-אביב, משכה אליה את העולים החילונים ואלו חברו לאוכלוסיה הותיקה בעיר לבניית האלטרנטיבה לירושלים.¹²

המדפיס אהרון איתן עלה לארץ ב-1906 והשתכן ביפו ולימים היה ממייסדי אגודת אחוזת בית, שהקימה את העיר תל-אביב. איתן, שהיה בעל דפוס ברוסיה, הביא אתו מכונת דפוס פשוטה (מדפסת רגל) יחד עם אותיות דפוס, והקים את הדפוס הראשון ביפו.¹³ מאחר שלא היה לו רישיון ("פירמן") להפעיל בית דפוס, הדפוס החל להתפתח רק לאחר מהפכת התורכים הצעירים ב-1908, עם חקיקתה של החוקה החדשה. אחיינו של איתן, סעדיה שושני (רוזנרוט), שעבד אתו והיה לשותפו, כתב: "החלטנו לעסוק במקצוע ויהי מה. השגנו מכבש עתיק והיינו עובדים בלילות. התפוקה הייתה אלף הדפסות ללילה, אחד היה מורח את הצבע על הסדר והשני היה מפעיל את המכבש. ככה עבדנו במשך זמן מסוים עד שנוכחנו שאין כל תכלית והחלטנו להערים על השלטון התורכי. הבאנו לדפוס את ה'אמריקנה' [מכונה משוכללת, מ.ג.] והתחלנו לעבוד עליה על אפו ועל חמתו

¹² ראו עוד בספרה של חנה רם (1996), **הישוב היהודי ביפו בעת החדשה: מקהילה**

ספרדית למרכז ציוני. ירושלים: כרמל.

¹³ היה ניסיון קצר קודם, של אברהם חיים זילברמן ומרדכי אדלמן, להקמת בית דפוס בשם "ירא שמים", בשנות ה-80 של המאה ה-19. בית הדפוס לא האריך ימים הן בשל רדיפת התורכים והן בשל הדרישה המצומצמת לדברי דפוס ביפו של אותם ימים. אברהם חיים זילברמן חזר לירושלים והיה למנהל בית הדפוס של לונץ.

של השלטון" (אוליצקי, 1973, עמ' 141). מודעה מאותם ימים ב"הפועל הצעיר" (חשוון תר"ע) מאשרת:

בית הדפוס של א. איתין ביפו התרחב. נתקבלה מכונת-דפוס גדולה וחדשה, נתווספו אותיות חדשות, עבריות ולועזיות מכל המינים בכמות גדולה, מעכשיו יכול בית הדפוס, מלבד העבודות הרגילות, לקבל עליו הדפסת עתונים ספרים וכל מיני עבודות בכמות מרובה. כל העבודות מתמלאות בזמן ובמחירים נאותים. אצל בית הדפוס נמצאים: בית כריכה מכונתי-אירופי, בית מסחר גדול של נייר, מכשירי כתיבה ולימוד, וחרושת של חותמות קאוצ'וק [מצוטט אצל אוליצקי, 1973, עמ' 142].

ביפו לא חסרו מלשינים, אך התערבות הקונסול הרוסי הצילה את איתין ממאסר.¹⁴ בשנה השנייה לפעילותו של בית הדפוס, בשנת 1909, החל "הפועל הצעיר" להופיע בדפוס זה.¹⁵ דפוס איתין הפך עד מהרה לבית הדפוס בהא הידיעה של תקופת העלייה השנייה.

"אם יפו הייתה לבו הפועם של היישוב בימים ההם, הרי בית-דפוסו של איתין הוא לב לבו, שכן בו נדפסו גליונות "הפועל הצעיר", הפרסומים של הסתדרות המורים, חוברות "מולדת", ספרי הוצאת "לעם", ובחדרו של סעדיה שושני, חדר המגיה, הייתה מערכת זוטא, כאן נפגשו סופרים ומחברים, כאן רבו, כאן התווכחו, זה לא היה בית דפוס בלבד. זה היה מרכז לתרבות, צומת רוחני של היישוב" [שטיין, 1955, עמ' 17]. בדפוס זה נדפס בשנת תרע"ב (1912) ספרו של עגנון, "והיה העקוב למישור", בהוצאת ברנר. באותה שנה ראו אור בדפוס זה הספרים הראשונים של ההוצאה החינוכית "קוהלת", ולאחר מכן של ההוצאה החינוכית "מולדת". מספר שנים לאחר הקמת הדפוס הפך שושני לשותפו של איתין, והדפוס

¹⁴ באותה עת היה נהוג משטר הקפיטולציות. במסגרת זו, נתינים זרים שחיו באימפריה העות'מאנית נהגו מחסותם של הקונסולים של ארצותיהם.

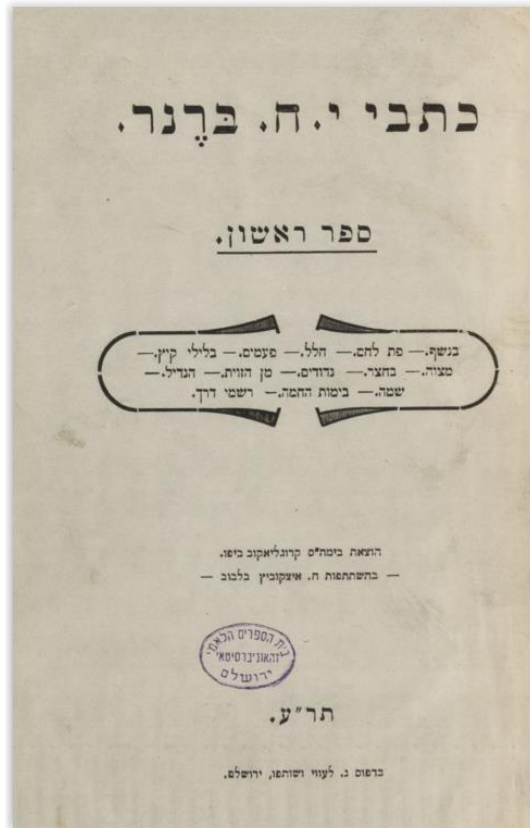
¹⁵ מפלגת הפועל הצעיר הקימה את הדפוס שלה כקואופרטיב רק באדר תרפ"א (1921).

שינה שמו ל"דפוס איתין את שושני". לאור מחלתו של איתין (שנפטר בשנת 1930), שושני היה המנהל בפועל. בשנת 1919, עם תום מלחמת העולם הראשונה, נבנה בית דפוס חדש בדרך יפו 5 בתל אביב. בבית הדפוס החדש שנודע כ"דפוס שושני", הודפסו, בין היתר, ספרי הוצאות "שטיבל", "מוריה" (ברכה פלאי), "אמנות" (שושנה פריסין). בדפוס זה יצאו גם ספרי הוצאת לוי אפשטיין, שהחלה בשנת 1880 בוורשה כהוצאת ספרים שהתמחתה בספרי קודש וספרות רבנית בעברית, ובשנות העשרים עברה ההוצאה לארץ ישראל על-ידי בנו של מייסד ההוצאה, אליהו זאב לוי אפשטיין, שהיה פעיל ציוני נמרץ. מאחור יותר, בניו, שמואל ורחביה, הצטרפו להוצאה שנשאה את השם הוצאת "א. לוי אפשטיין ובניו בע"מ". האב נפטר בשנת 1932, אך בהקשר לדפוס יש להזכיר כי בשנת 1936 הוקם בצמוד להוצאה אחד מבתי הדפוס הגדולים ביישוב, דפוס לוי-אפשטיין. בית הדפוס נותר ברשות המשפחה גם לאחר רכישת ההוצאה על ידי עודד מודן בראשית שנות ה-70, ולימים נרכש על ידי "מעריב" ושימש כבית דפוס של העיתון והמגזינים הקשורים בו.

בצד בתי הדפוס ראוי להזכיר את בית מסחר הספרים הראשון ביפו, בית מספר הספרים וכלי הכתיבה קרוגליאקוב (לעיתים נכתב קרוגליקוב). בעל בית המסחר היה הלל קרוגליאקוב-כדורי, שנולד בשנת 1876 באוקראינה, והיה ל"חובב ציון" בזמן לימודיו בישיבת וולוז'ין. בשנת 1906 עלה לארץ-ישראל והקים בה את בית המסחר לספרים. כך כותב עליו דוד תדהר (1947) ב"אנציקלופדיה לחלוצי היישוב ובניו":

בארץ ישראל ראה שאין להשיג ספר עברי חדש. בכואו לא מצא אף מו"ס הגון מודרני אחד, ועל כן הלך ויסד את בית המסחר הראשון למכירת ספרית בארץ ישראל. מרוסיה ומיתר הארצות הזמין את כל הספרים העברים החדשים שהופיעו. גם היה המו"ל הראשון המודרני בא"י שהוציא לאור ספרים מהספרות העברית החדשה. היה גם הסוכן של כל העתונים העברים שהופיעו בא"י ובחוץ לארץ, ומפיץ תרבות עברית בכל מה שהשיגה ידו (כרך 1, עמ' 302).

בניגוד לדברים שכתב תדהר לא נכון להגדירו את קרוגליאקוב כמו"ל המודרני הראשון בארץ ישראל אך בהחלט זכות ראשונים שמורה לו בהדפסת הספר הראשון של כתבי ברנר בשנת תר"ע (1910). פעולה מו"לית כמו מספר פעילויות מו"ליות שהתקיימו במקביל מקבעות את השנה הזו, 1910, כראשית המו"לות העברית המודרנית בארץ-ישראל.

ביסוסן של מפלגות "הפועל הצעיר" ו"פועלי ציון" בארץ והקמת הביטאון "הפועל הצעיר"

בימי העלייה השנייה נוסדו שתי המפלגות הראשונות בארץ ישראל, שתיהן מפלגות פועלים, "הפועל הצעיר" ו"פועלי ציון". כל אחת מהן הוציאה לאור ביטאון משלה. שני הביטאוניים החלו לצאת ב-1907. זה של הפועל הצעיר נקרא על שם המפלגה, ואילו ביטאונו של פועלי ציון יצא ביידיש, ונקרא "דער אנפאנג" ("ההתחלה"). מפלגת פועלי ציון, שעם חבריה נמנו מי שלימים יהיו ראש הממשלה הראשון של מדינת ישראל, דוד בן-גוריון, ונשיאה השני, יצחק בן צבי, החלה להוציא לאור בשנת 1910 את ביטאון המפלגה "האחדות", כעיתון סוציאליסטי עברי. מטרתו של העיתון הייתה לדון במצב הפועל בארץ ישראל ולעמוד על צרכיו ולחזק את החברה היהודית בארץ ישראל. מערכת העיתון שכנה בירושלים.

כך כתב נחמן סירקין ב"האחדות": "בקרב כל המפלגות הסוציאליות היה בית הדפוס שבביל הספרות המפלגתית, המוסד הכלכלי הראשון שהיה קניינם של הפועלים [...] תעשיית הספרים אינה קשורה באיזה מקום מיוחד, מפני שזו סחורה העוברת מגבול לגבול בלי שום מכס ותשלומים, ובאופן זה תוכל להתרכז בירושלים" (סירקין, 14.3.13, עמ' 3).¹⁶

¹⁶ הדפוס בו ראה עיתון "האחדות" אור זכה להצלחה גדולה בעיקר לאחר העתקת הדפוס מירושלים ליפו בסוף שנת 1918. בשנת 1919 עבר הדפוס לדירת חמישה חדרים בלילינבלום בתל אביב. הדירה הייתה משותפת לדפוס ולברנר, שהיה אז עורך "האדמה".

אחד הכותבים החשובים ב"האחדות" היה אהרון ראובני, אחיו של בן-צבי. ראובני עלה לארץ ב-1910 והשתלב במהירות במערכת הספרותית והפוליטית של התקופה. השתלבותו הספרותית נזקפת לזכות העובדה שיי"ח ברנר הכיר בכישרונו ופרסם מכתביו.¹⁷ תיאורי מערכת עיתון "הדרך" בספרו של ראובני, "בראשית המבוכה" (הראשון בטרילוגיה "עד ירושלים"),¹⁸ מלמדים משהו, גם אם על דרך ההגזמה וההגחכה, על התנהלות כתב העת "האחדות":

נתגלעה מחלוקת בדבר שכר-הסופרים. סולודוכין וברנצ'וק צעקו כי להפך – בשים לב ליוקר ההולך ומאמיר – יש לדבר על הוספה במשכורת [...] גבעוני ישב בפניה וקרא את "השקפתו המדינית". סכסוכים בשאלת המשכורת נקלו בעיניו. הוא התנגד לכל משכורת. כי בשלמם לסופרים בעד כתיבתם כאילו קנו אותם בכסף [...] העורך הראשי נאם נאום ארוך להוכיח שאם לא תקוצצנה המשכורות לא תהיה תקומה לעיתונם, גם הגליון הבא ספק אם יצא לאור (ראובני, "בראשית המבוכה", עמ' 21).

שני הגליונות הראשונים של "הפועל הצעיר" נדפסו בשנת 1907. תחילה יצא אחת לחודש ומשנת 1913 הפך לשבועון. בשנת 1908 נבחר יוסף אהרונוביץ לעורכו ובשנת 1909 קבעה המערכת את משכנה ביפו והעיתון הודפס בדפוס איתן. "הפועל הצעיר" יצא לאור כשישים שנה, עד שנת 1970. היה זה העיתון הראשון של תנועת העבודה ומטרתו, כפי שנוסחה בראש הגליון הראשון, הייתה "לברר לעצמנו את מהותנו ואת תור פועלים, את החוקים שעליהם אנחנו צריכים להישען במעשה זה או אחר, את הגבול אשר עד כה אנחנו משתמשים באותם

¹⁷ ראו ספרו של יגאל שוורץ (1992). הרומן של ראובני "בראשית המבוכה" ראה אור בהמשכים ב"האדמה" (1920–1921) שבעריכת ברנר.
¹⁸ ראובני, א. (1987). "עד ירושלים". ירושלים: הקיבוץ המאוחד וכתר.

האמצעים שמשתמשים בכל הארצות ושממנו והלאה אנחנו מחויבים ללכת בדרך מיוחדת". חשיבותו של "הפועל הצעיר" חרגה מעבר להשפעה מפלגתית צרה, בעיקר בשל דמותו של ברנר. סביב העיתון ועורכו התרכזו סופריה ומשורריה של ארץ ישראל, שהפכו לשותפים פעילים ולבעלי עניין וביניהם ש"י עגנון, דבורה בארון, יעקב רבינוביץ, שלום שטרייט, משה סמילנסקי, א.ד. גורדון ואשר ברש.

הקמת מועדוני פועלים (קלובים) כספריות ציבוריות

אור קלוש האיר את שני חדרי הקלוב. השולחנות והכסאות וכן שאר כל הכלים לא היו מכלל הכלים המרחיבים את הדעת [...] אותו לילה ליל פשוט היה. לא היו בו לא וועידות ולא אסיפות. ישבו להם חברינו, מהם שתו תה, מהם קראו בעתונים, מהם דיברו זה עם זה, מהם לא קראו ולא שתו ולא דיברו, אלא ישבו בינם לבין עצמם והרהרו [...]. בקצה השולחן ישב גורישיקין וקרא בספר. גורישיקין ישב ולא הרהר, לא דברים של מה בכך ולא דברים העומדים ברומו של עולם, אלא ישב וקרא. גורישיקין אינו מאותם שסוברים שהכל אדם מוצץ מעצמו, אלא יודע שכל הרוצה להיות סופר צריך לקרות הרבה וללמוד הרבה ולהרחיב תחום ידיעותיו. כבר הניח גורישיקין את כל מחשבותיו ואינו מבקש אלא להיות סופרה של ארץ-ישראל [...] יושב לו גורישיקין חברינו וקורא בספר חדש, שבחמלת הספרן עליו השאילו לו קודם שקרא בו בעצמו. ראשו שקוע בספר ושלוחות שפמו רצות משורה לשורה, כקיסמים שמורים בהם לתינוקות (עגנון, תמול שלשום,

19. (107–106).

¹⁹ עגנון, ש"י (תשכ"ב) תמול שלשום. ירושלים ות"א: שוקן. הציטוט הוא מהפרק התשיעי, בקלוב הפועלים, המתאר יפה את הווי קלוב הפועלים ביפו. בהמשך משרטט עגנון את דמותו של העורך, יוסף אהרונוביץ, שכיסי בגדיו "משמשים לו תיק למערכת הפועל הצעיר".

לצד הקמת מפלגות פועלים ובטאוניהן, וביסוס התפיסה הפועלית בארץ ישראל הוקמו במושבות ובערים מועדוני פועלים, שפעל כספריות ציבוריות. מראשית פעולתן ביקשו מפלגות הפועלים לדאוג לא רק לצרכים החומריים של הפועל, אלא גם לצרכיו הרוחניים ולחינוכו. בין עקרונות החינוך עמדו הפצת הלשון העברית, הפצת השכלה חקלאית, הרחבת ידיעת הארץ ופיתוח התודעה לבעיות חברתיות בכלל ולא לה של היישוב בפרט. סביב מועדונים אלה והדמויות המרכזיות של התקופה (י"ח ברנר, א.ד. גורדון, ברל כצנלסון) התהוו חיי הרוח של התקופה.

שידורסקי (1990) טוען, כי אף על פי שספריית הפועלים הארץ-ישראלית היא תופעה שהורתה בספריית הפועלים האירופית ובארגוני הפועלים במזרח אירופה, היא הותאמה לצורכי הארץ. רוב הספרים במועדונים לא היו בעברית, אלא ברוסית וביידיש, אך היו בהם גם ביטאונים וספרים בעברית. מיסודם של מועדוני הפועלים החל עם ייסוד מפלגות הפועלים, והם החלו להתפשט החל בשנת 1907. עצם קיומם ופעולתם מצביעים על קיומו של קהל קוראים צמא לספר, המהווה חלק משמעותי מן המרכז הספרותי הצומח.

ברנר כדמות כריזמטית – עורך, מתרגם ויזם מו"לי

יוסף חיים ברנר עלה לארץ בשנת 1909 כשמאחוריו פעילות ספרותית כיוצר, כמתרגם וכעורך. הוא היה מהדמויות המרכזיות של העלייה השנייה ובתולדות הספרות העברית בארץ ישראל, אחד מעורכי עיתון "האחדות" של פועלי ציון, ואחד הסופרים הקבועים בעיתון המפלגה המתחרה, "הפועל הצעיר". כבעל ראייה ביקורתית חודרת פרסם בעיתון רשימות ספרותיות ומאמרים פובליציסטיים רבים, הן בחתימתו והן בפסבדונים. תנופת עבודתו הספרותית בארץ הפכה אותו סמוך מאוד לבואו לנותן הטון העיקרי, לסמכות הגדולה והכמעט בלעדית של הספרות העברית. דב קמחי, מסופרי העלייה השנייה, היטיב לעמוד על ההבדל בין בן-ציון לברנר: "ואף אמנם לא היה אז בעינינו ניגוד גדול יותר מאשר שני סופרים אלה

בארץ: הוא, הג'נטלמן, המצוחצח, המהדר בלבשו, הצועד נכבדות, כשואף להגביה עוד יותר את קומתו משכמו ומעלה, והלה, הצדיק הנזיר, המשרך צעדיו לצדי דרכים אבלות ומשקיע מבטו בקרקע, שלא לדחוק, חלילה, רגלי שום שכינה" (קמחי, תרצ"ח: 53). עגנון אף הוא עמד על ההבדלים ביניהם: "הוא היה אסתאט", אמר על בן-ציון, "בעוד שברנר היה איש המוסר. בן ציון היה אופטימיסט וקיווה לייסד מין ספרות ארץ-ישראלית חדשה, בעוד אשר ברנר היה פסימיסט" (באר, 1992: 44).

עם בואו נרתם לעשייה ספרותית בכתיבה, בתרגום, בהשתתפות בייסוד הוצאות לאור וכיום מו"לי, בייסוד הוצאה לאור משלו. הוא כתב ארבעה סיפורים ובהם התבוננות מפוכחת בארץ וביושביה: "אגב אורחא", "בין מים למים", "עצבים", והידוע והחשוב מכולם: "מכאן ומכאן". ברנר הוציא לאור, בין השאר, את הקובץ הספרותי "רביבים", את ספרו של עגנון, "והיה העקוב למישור", שהודפס ביפו, ובירושלים הוציא לאור את ספרו של ל.א. אורלוף (לוי אריה אריאלי), "הגדת המוות" ואת תרגומו של אורי ניסן גנסין ל"ביצה" של צ'כוב. כרך ראשון מכתביו של ברנר ראו אור בשנת תר"ע (1910) בהוצאת בית מסחר לספרים וכלי כתיבה "קרוליגאקוב" ביפו, שנפתח ליד כיכר השעון כמה שנים קודם לכן. מלבד פעולתו כיום מו"לי וכשותף למפעלי מפלגות הפועלים, תפס ברנר מקום חשוב בזכות מאמריו. מאמרים אלה סימנו את עצמאותו הרעיונית-אידיאולוגית של המרכז הקם בארץ (ראו להלן בפירוט על "מאורע ברנר") ואת עצמאותו הספרותית (ראו להלן בנוגע לפרסום המאמר "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו").

מאורע ברנר

זמן קצר לאחר בואו לארץ נקשר שמו של ברנר בסערה, שזעזעה את דעת הקהל הארץ-ישראלי וזכתה לשם "מאורע ברנר". בנובמבר 1910 התפרסם ב"הפועל הצעיר" מאמר של ברנר במדורו הקבוע "בעיתונות ובספרות (הערות וצינונים)" תחת שם העת יוסף חבר, ובו הביא לידי ביטוי את דעותיו האתאיסטיות. הוא טען בו כי ספרי חול רבים, שיצאו לאור בדורות האחרונים, קרובים אליו, גדולים ועמוקים בעיניו יותר מספר התנ"ך. כדבריו: "מן ההיפנוז של עשרים וארבעה ספרי הביבליה השתחררתי זה כבר, [...] גם 'הברית החדשה' – ספרנו הוא, עצם מעצמנו. ואת זה שאני מכניס בשבילי (לא כל חברי יסכימו לי – אני יודע!) את 'הברית החדשה' לתוך ירושתנו הרוחנית, אין אני חושב לאיזו מהפכה ברוח" (ההדגשה במקור; ברנר, 24.11.1910). הוא ביטל את התופעה של המרת הדת בקרב הצעירים ביהדות מזרח אירופה כחסרת חשיבות: "מה היה לנו מהם קודם, כשהלכו או לא הלכו אל הטמפל היהודי, ומה הפסדנו מזה, שקמו והיזו עליהם להנאתם את המים הקדושים?" (שם, שם).

דברים אלה עוררו סערה רבתי בציבור היהודי, בארץ ובעולם, שנמשכה כשנתיים ימים. בוויכוח הציבורי לקחו חלק האישים הבולטים מראשי הציבור בארץ כאחד העם, בן-גוריון, בן-יהודה ואחרים. ברנר הואשם בכפירה ובהסתה להתנצרות.²⁰

²⁰ אניטה שפירא (2008) מפרטת יפה בעניין זה בספרה "ברנר" (עמ' 192–207) כמו גם נורית גוברין (תשמ"ה) בספרה "מאורע ברנר".

אחד העם תמך בעמדת ועד חובבי ציון באודסה והודיע כי יסיר את תמיכתו ב"הפועל הצעיר", כפי שכתב לידידו מרדכי בן הלל הכהן ביפו, מי שהיה מראשי חובבי ציון: "מושגים נפלאים יש להם לאנשים האלה על-דבר צדק ויושר. לפי דעתם, מחויבים אנו, 'הבורגנים הריאקציונרים', לא רק לשמוע את דבריהם במנוחה, כי אם גם לעזור להם עזר חמרי ומוסרי, בשביל שיוכלו לחלל קדשי האומה באופן גס ומכוער שלא נמצא דוגמתו בשום מכתב-עתי [כתב עת] בעל נימוס בלשונות האומות הקולטוריות באמת" (אחד העם, תשי"ז, עמ' 210).

האיום בהסרת התמיכה של אנשי אודסה התסיס את אנשי "הפועל הצעיר" והסעיר את הרוחות בקרב סופרי ארץ ישראל, שקראו לאסיפת מחאה. המרכז הספרותי בארץ קם לתבוע את עלבוננו של סופר עברי שחופש הדעה והביטוי שלו נפגעו. גם אלה שלא הסכימו עם דעותיו של ברנר נחלצו לעמוד לימינו ולימין חופש הביטוי (גוברין, תשמ"ה).

המאמר "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו"

כמה חודשים לאחר מכן התפרסם סיפורו של ברנר "מכאן ומכאן", סיפור מחיי ארץ ישראל, ובו הופיע תיאור קריקטורי של מערכת עיתון בשם "המחרשה". ברנר תיאר את העיתון כריק מתוכן וכמבוסס על קיבוץ נדבות. המאמר עורר תגובות נזעמות, מפני שחברי מערכת "הפועל הצעיר" חשבו שמדובר בהם. בהמשך, באותו טון ביקורתי, פרסם ברנר את המאמר "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו".²¹ מאמר זה הוא מעין מכתב פרטי שכתב, ובו לגלג באוזני ידיד על האסטיקה של היצירות וביקר את התוכן הנאיבי של היצירות הנכתבות בארץ ישראל "עד כמה

²¹ גם מאמר זה התפרסם ב"הפועל הצעיר": ברנר, י"ח (10 באוגוסט 1911). "הז'אנר הארצישראלי ואביזריהו". הפועל הצעיר, שנה רביעית, גליון 21, 9-11.

שהוא המשך – הגלות, סדנא כגלותא, אינו מעניין, ובחדש שבו – עדיין אין קביעות וטיפוסיות" (ברנר, 1911, עמ' 9). הכמיהה ליצירות שרוח ארץ ישראל שורה עליהן מולידה תוצאה הפוכה: "השקר ששורר פה בכלל בתפיסת ובהבנת החיים, ההתנפחות והזיוף האוכלים פה כל חלקה, גם זו שהייתה יכולה להיות טובה, ושנספחים כספחת וכטבע שני לכל תנועה ולכל פינה שאתה פונה כאן – כל זה יש בכוחו להחניק פרחי כל ז'אנר אמיתי בעודם באיבם" (ברנר, שם). המאמר הזה היה לשם דבר בביקורת העברית בכלל ובזו של ברנר בפרט. יש בו הצהרה מפורשת של ברנר על אסתטיקת הכתיבה שלו. כפי שציין שקד (1983) ברנר דרש לגעת באמת הקשה ויצא כנגד הספרות הז'אנרית (יעבץ, וילקנסקי, צמח, סמילנסקי), שסגנונה המרומם ומהותה הנאיבית פיארו ללא ביקורת וללא אירוניה את הארץ ואת המפעל הציוני. המאמר חולל מהפכה בספרות העברית, שנכתבה באותם ימים, בקבעו אמות מידה מחודשות לספרות העברית, אמות מידה שביקשו להרחיק החוצה כל גילוי של יפיוף בתיאור הארץ. כפי שמציינת שפירא (2008) "מכאן ומכאן" הוא אחת היצירות של ברנר שהקנו לו את מעמדו המיוחד בישוב היהודי בארץ ישראל בכלל, ובתנועת העבודה, בפרט" (עמ' 210).

שמואל יוסף עגנון (1908)

ברנר ביקש לבסס את מקומו של המרכז הארץ-ישראלי ולהביא לעצמאותו. בהקשר זה, סמלית היא פרשת הוצאתו לאור של ספרו של שמואל יוסף עגנון, "והיה העקוב למישור". מיד עם עלותו של שמואל יוסף עגנון לארץ, בשנת 1908, עמדו הסופרים הבולטים בארץ על כישרונו. תחילה היה בן טיפוחיו של ש' בן ציון, ומשעלה ברנר, היה לידידו ולאיש שיחו. בחודש דצמבר 1911 סיים עגנון את כתיבתו של "והיה העקוב למישור", ושלח אותו לברנר, שישב אז בירושלים. ברנר מצא את הסיפור כבעל ערך אמנותי רב. הוא כינס סופרים ואנשי רוח, קרא את הסיפור לפנייהם, ובאותו מעמד החליט לפרסמו בשלב ראשון בהמשכים ב"הפועל הצעיר" ובשלב שני להוציאו לאור כספר.

על כך סיפר עגנון ב"מעצמי אל עצמי":

כסף לא היה לברנר. נתגלגלו מעות לידו היה מוציא פחות משליש על עצמו לצרכיו ההכרחיים והשאר על אחרים [...] נוהג היה ברנר שהיה חוגר את המכנסים ברצועה של עור, משנתרפטה רצועתו והוצרך לקנות לו חדשה נתפתה למי שנתפתה לקנות לו כתפיות כדרך כל אדם מן היישוב. עכשיו שהוצרך לארבעה חמשה פרנקים לשם הוצאת ספר עברי החזיר את הכתפיות לחנווני וחזר לחגור עצמו ברצועתו הישנה והמרופטת. בבקשה מכם הנמצא בזה איש שמוותר על עצמו בשביל ספר של אחר (עגנון, תשל"ו: 132).

הוויתור על השלייקס, כתפיות המכנסיים, של ברנר הוא קוריוז, אך הוא מעיד על המחויבות שחש ברנר לספרות העברית בכלל ולהוצאת ספרו של עגנון בפרט.

הוצאות 'לעם' ו'יפת' – ההוצאות לאור המוסדרות הראשונות בא"י

הוצאת 'לעם' באה למלא את החסרון של חוברות-מדע פופולריות, למקרא בשביל ההמון העברי בארץ-ישראל ובתורכיה". זהו הכל מה שאמור בהקדמה על מטרתה של הוצאה זו. קיצור לאקוני זה קנה מיד את לבי. ההקדמות הצעקניות, ההכרזות היתירות, הביטול כלפי העבר והנעשה, ההבטחות המופרזות הבאות לפני הוצאת שונות אפילו אצלנו, כל אלו הכרכורים כלפי הרחוב, מטילים תמיד צל על המוציאים ומעוררים ספק ביחס אל איכותה של ההוצאה עצמה וכוח חיותה. כאן נשתרשה מיד האמונה בלבי, שהאנשים היודעים למעט כה בדברים לפני עשותם – מעשיהם בידיהם. ואמנם כן, עבודתם נתקיימה! שתיל רך זה שניטע בצנעה נקלט באדמתנו, והנהו לנגד עינינו עץ צעיר ורענן ומשגשג, ששורשיו מרובים וצמרתו פוריה. וכמה עזמה [עצמה ואומץ],

בטחון ואמונה, ואם תרצו - אמונה עיוורת, צריך היה להיות בלבות מייסדי הוצאה זו בגשתם להגשימה בחיים! אמצעים חומריים לא היו כמעט, סופרים מומחים לעבודה זו גם כן אינם, והעיקר – גם אותו ההמון העברי, שבשבילו טרחו המייסדים, עוד טרם בא לעולם. כי ההמון העברי בארץ-ישראל ובתורכיה, אותם רבבות הסוחרים, החנוונים ובעלי-המלאכה שלנו היושבים בערי תורכיה, רבבות נשי ההמון הזה ובנותיו, כולם, זולת אחוז קטן מאוד, אינם נזקקים כלל לשפה העברית.

כך כתב יוסף ויתקין, אחד מראשי "הפועל הצעיר" בביקורת על החוברות הראשונות של הוצאת "לעם"²². בהמשך הביקורת הוא מונה גם פגמיה של ההוצאה, אך אלו אינם פוגמים ברושם הכללי: קמה הוצאה עם חזון ועשייה. זו הייתה ההוצאה לאור המוסדרת הראשונה בארץ-ישראל, קרי, הוצאה אשר עבדה עם תוכנית עבודה קבועה מראש, עם מערכת שכללה אישים בולטים בתחום הספר, עם קשר למפלגה פוליטית, "הפועל הצעיר", שהבטיח את מעמדה ובמידה מסוימת את חוסנה הכלכלי היחסי. ההחלטה על הקמת ההוצאה התקבלה ב-1908, אך היא החלה לפעול באופן מלא רק בשנת 1910.

כאמור, מטרתה, כפי שנוסחה בחוברת הראשונה שהוציאה לאור, "האדם והטבע", הייתה "למלאות את החיסרון בחוברות מדע פופולריות בשביל ההמון העברי בארץ ישראל ובתורכיה" (חוברת מס' 1, תר"ע). התחומים שבהם עסקו החוברות היו מגוונים: בעיקר מדעי הטבע ומדע הארץ, אך גם דברי ימי ישראל והעמים, אומות ואישים, תקופות, תנועות פועלים וכדומה. היו אלה חוברות שוות לכל נפש, הן בתוכנן והן במחירן, להרחבת ההשכלה היהודית והכללית.

²² ויתקין, י. (תרע"א). "הוצאת 'לעם'". הפועל הצעיר, גליון 21. ביקורת זו נרפסה מחדש גם בו כינסו חבריו את כתביו כמעט חמישים שנה לאחר פטירתו: ויתקין, י. (1961). כתבי יוסף ויתקין. תל-אביב: עם עובד. עמ' 127-135.

חברי הוועד המנהל והוועד הספרותי של ההוצאה היו דמויות מפתח, ובהן יוסף אהרונוביץ ויוסף שפרינצק, כמו גם ברנר שהיה אמן על תרגום חלק מהחבורות. בצד המו"לי של הוצאת החבורות טיפלו היו, בין היתר, יעקב הפטר ונחום טברסקי, שלימים היה בעל הוצאה משלו ומייסדי התאחדות המו"לים. בשנה הראשונה להיווסדה הוציאה הוצאת "לעם" 11 חבורות, שנדפסו ב-26,000 עותקים ונמכרו בארץ ובחו"ל. בשנה שלאחר מכן, הופקו כ-14 חבורות והן נמכרו ב-3,000 עותקים כל אחת. בעקבות פעולות פרסום ושיווק בשנה השנייה לייסוד ההוצאה התרחבה פעולתה. בשנה זו נדפסו 14 חבורות, היקף המכירות ומספר המינויים עלו, אך כפי שעלה מביקורתו של ויתקין, עלו גם תלונות על רמתן של החבורות. כך כתב ברנר ב"האחדות" [תחת שם העט יוסף חבר]: "בא, לבסוף, סופר ידוע ובר-סמכא אחד באסיפת המורים שהייתה באלול ביפו ומרשה לעצמו להכריז בפומבי: 'להוצאת 'לעם' יש כסף, אבל ספרים אין לה' (דברי הבוז והביטול האלה באו גם בעיתונים), כאילו לא ידע האומר, באיזו תנאים עובדת ההוצאה, מה המה "כספיה" ובמי האשם, אם לא הצליחה בנומרים אחדים מאלה שהוציאה... הסופר, אשר בגודל-לבבו אמר את הדברים המובאים ביחס להוצאת "לעם" באסיפת המורים, היה ש. בן-ציון".²³ בשנים שלאחר מכן (1912–1913), למרות הביקורת, הוכפל מספר החבורות היוצאות, והן מצאו מהלכים בארצות אירופה. ההוצאה המשיכה את פעולתה עד ראשית מלחמת העולם הראשונה, ב-1914. בסך הכול יצאו בהוצאת "לעם" 89 חבורות.²⁴

²³ ממאמר זה נובעת מרירות מרוח הביטול למאמצים המו"לות העברית שהוא היה מיזמיה המרכזיים: ברנר, ח. י. [בחתימת יוסף חבר]. (תרע"ב, טבת), בחיינו ובעתונותנו: על מערכת "מולדת".

²⁴ על הפרוגרמה של "לעם" ראו אצל שביט (1983) עמ' 398.

מלחמת העולם הראשונה הביאה להפסקת הדפסת החוברות אך מפלגת הפועל הצעיר המשיכה בפעילות מו"לית ענפה גם לאחריה כשייסדה את "ספריה עממית", סדרה של חוברות בנושאי מדע וספרות. הוצאה שרדה רק שנתיים ובמסגרתה יצאו, בין היתר, "המוצא" מאת ברנר (החוברת הראשונה), ולאחריה "ביער בחדרה" של דוד שמעוני (שפירא, 1967). חשיבות הוצאת "לעם" נעוץ גם בשמה: אפשר לראות בספרייה זו את הזרע לרעיון שמפלגת פועלים צריכה לדאוג להשכלה (המדעית ובהמשך הספרותית) של כלל העם, ובמידה רבה אפשר לראות בפעילותה את המקור ל"ספריה לעם" של "עם עובד", שהחלה להופיע עשרות שנים מאוחר יותר וביקשה להרבות אהבת הספר, חכמה וערכים לכלל הציבור.

שיתוף פעולה נוסף בין ברנר לעגנון היה בהקמתה של הוצאת הספרים "יפת", שהחלה לפעול בשנת 1911. ביזכרונותיו עגנון ראה לעצמו זכות ראשונים על רעיון הקמת ההוצאה: "זכות מיוחדת רואה אני לעצמי שאני הייתי בעל הרעיון הזה שחשיבותו מרובה לתולדות התרגומים וכן לתולדות הספר בארץ ישראל" (עגנון, תשל"ו, עמ' 178). שמה של ההוצאה העיד על מטרתה; היא עמדה על הצורך בתרגום שיטתי של הקלאסיקה העולמית. "אמנם נעשו נסיונות כמעט בכל תפוצות ישראל להריק לתוך פכים קטנים של יעקב מיפיותו של יפת. ואולם הכל נעשה לרוב במקרה, ע"פ הכרת היחיד ואחריות היחיד, בלי קשר עם העבר וכלי צפיה לעתיד. וקושי העבודה ומעוט הכוחות והאמצעים הניאו עד עתה את מחוללי התנועה בספרותנו לגשת אל עבודה זו בשטה וסדר, בשאיפה חזקה ובמגמה ברורה. המצב הזה הביא לידי יסודה של הוצאתנו הקטנה".²⁵

²⁵ "יפת", חוברת א, תרע"ב, כפי שמצוטט אצל שביט, 1983, עמ' 400-402.

העושים במלאכה היו יעקב טהון, א.ז. רבינוביץ, ר' בנימין, דוד שמעוני, וכאמור, גם י"ח ברנר ושי"י עגנון. מי שסייע להוצאה זו בפרט, ולהוצאה לאור של ספרות בכלל היו שני אחים, פרדסנים ואנשי מעשה מפתח תקווה, שלום וישעיהו שטרייט, שהיו היוצא מן הכלל שהעיד על הכלל, שכן באותה תקופה לא היו נדבנים רבים לספרות בארץ ישראל. שלום שטרייט היה בעצמו סופר ומסאי וביתם של האחים שטרייט היה ידוע כבית ועד לאנשי העלייה השנייה. ההוצאה החלה בהגשמת הפרוגרמה שלה והוציאה שלושה קבצים ספרותיים, ובהם קובץ "תרגומים שלמים ומדויקים ממיטב הספרות הכללית" משל מיכאיל לרמונטוב ("דימון"), ראלף וודו אמרסון ("גיתה או הסופר"), לב טולסטוי ("מות איוון איליץ"), יוהן וולפגנג גתה ("יסורי ורטור הצעיר"), איוון טורגנייב ("שלד חי", "השומר בלילות") ואחרים.

דרכה של ההוצאה צלחה רק עד 1913. היא סבלה ממחסור באמצעים כספיים ובמתרגמים. עם זאת, שמור לה מקום של כבוד במרכז הספרותי המתהווה בארץ ישראל, שכן חשיבותם של טקסטים מתורגמים באותם ימים, כשהיצירה המקורית בארץ הייתה עדיין בראשיתה, הייתה גדולה. הם צמצמו את הצורך בקריאה בשפות זרות ועשו למען התפתחותה של הספרות העברית. גם קבצים אלה הודפסו בדפוס איתן.

עליית יוצרים לארץ ישראל עד 1912

כפי שכבר צוין, לעלייתם לארץ של יוצרים חשובים הייתה תרומה בהפיכת ארץ ישראל למרכז של הוצאה לאור. בין היוצרים שעלו לארץ ישראל, בתקופה זו של ראשית המו"לות העברית, מלבד אלה שהוזכרו עד כה, נציין את ר' בנימין (הוא יהושע פלדמן רדלר, עלה ב-1907), יצחק לופבן (1908), שלום שטרייט (1908), רחל בלובשטיין (1909), דוד שמעוני (1909), אהרון ראובני (1910), יעקב רבינוביץ (1910), ישורון קשת (הוא יעקב קופלביץ²⁶, 1911) מרדכי טמקין (1911), דבורה בארון (1911) ויעקב פיכמן (1912). אשר ברש ויעקב שטיינברג, שעלו ב-1914, השלימו את החבורה המכובדת של יוצרים, שנוכחותם יחד יצרה את הגרעין של המעגל המרכזי של "הרפובליקה הספרותית", שקמה באותן שנים.

הקמת "המשרד הארצישראלי" של ההסתדרות הציונית

היו גם אירועים חוץ-ספרותיים, שסימנו את הפיכת ארץ ישראל למרכז תרבותי. בשנת 1908 הוקמה בארץ שלוחה של ההסתדרות הציונית, "המשרד הארצישראלי" בראשות ארתור רופין. המשרד הוקם בעקבות הקונגרס הציוני השמיני, שנערך שנה קודם לכן, ובו בחרה התנועה הציונית בקו שחיבר בין שתי המגמות המרכזיות שפעלו בה: "הציונות המדינית" נוסח הרצל, שקראה להקדים למעשה ההתיישבות פעולות מדיניות-דיפלומטיות לשם השגת לגיטימציה מאומות העולם, ו"הציונות המעשית" נוסח הנציגים מרוסיה, שדגלו בפעולה אקטיבית בארץ ישראל, בלי להמתין לאישור אומות העולם.

²⁶ קשת היה גם מבקר תרבות ואמנות בעיתונות העברית ושם הוכרה תרומתו יותר מבשדה הספרותי. ראו: נייגר, מ. (1996). החיים הגנוזים של ישורון קשת. בתוך: י. קשת. *האוצר האבוד* (עמ' 631-664). כרמל.

קן הפעולה החדש, ששילב בין המגמות, "הציונות הסינתטית", הוביל להקמת "המשרד הארצישראלי", שפעל לרכישת קרקעות, לעידוד בעלי הון להשקיע בארץ, לייסוד חוות חקלאיות להכשרת פועלים ולהקמת יישובים. הקמת המשרד סימנה מפנה בתפיסת ארץ ישראל מ"ארץ ישראל של מעלה" ל"ארץ ישראל של מטה". העברת הדגש לארץ ציינה גם את מפעל המו"לות כחלק מן התחייה הציונית הכללית. "המשרד הארצישראלי" מילא תפקיד חשוב בשנות המשבר הקשה של מלחמת העולם הראשונה. הוא קיים את המרכז הספרותי באמצעות תשלום לסופרים עבור תרגומיהם.

מהפכת "התורכים הצעירים" בתורכיה

מאורע חוץ-ספרותי אחר, שהיה בעל משמעות בעבור המו"לות העברית, הוא "מהפכת התורכים הצעירים". באוגוסט 1908 עברה על תורכיה טלטלה עם הניסיון למודרניזציה באימפריה העות'מאנית המתמוטטת. תנועת "אחדות וקידמה", הידועה בשם "תנועת התורכים הצעירים", תפסה את השלטון המרכזי, תוך שהיא מבטיחה לפעול למען הפסקת השחיתות השלטונית וכן למען תיקונים חברתיים ומתן חופש ללאומים השונים תחת שלטון האימפריה. אמנם ניסיון מודרניזציה זה ארך תקופה קצרה של שנים אחדות בלבד, אך משמעותו המעשית בעבור המרכז התרבותי הארץ-ישראלי הייתה חופש רב יותר למדפיסים בכלל ולעיתונות בפרט.

טרם המהפכה, הייתה קבלת רישיון לבית דפוס ולהוצאת עיתון כרוכה בנסיעה לאיסטנבול, כי בשל חלוקתה של האימפריה התורכית למחוזות יכלו אנשי ירושלים לקבל רישיון רק בבירת האימפריה, איסטנבול, וזה ניתן רק לבעלי אזרחות עות'מאנית. המבקשים נאלצו להמתין זמן רב לרישיון, ובדרכם עמדו פקידים זוטרים וגבוהים, שדרשו כי ישלשו לכיסם שלמונים למען אישור הבקשה.²⁷ לדוגמה, אברהם משה לונץ המתין כשבעה חודשים עד שהשיג "פירמן". קשיים אלה – זמן ההמתנה, הדרכים המשובשות לבירה התורכית והשחיתות הפקידותית – יצרו מצב שבו העדיפו מדפיסים רבים להדפיס את ספריהם באופן לא חוקי, תוך הימנעות מציון שם המדפיס ומקום ההדפסה. עובדה זו פגעה בדפוס בארץ ישראל ("סוריה הדרומית") אך לא לחלוטין. כאמור, זעיר פה זעיר שם החלו להופיע בתי דפוס, אולם עם מהפכת התורכים הצעירים יכלו אלה, שהתקיימו בקושי, להתחיל לפרוח.

חיבור הנקודות: ראשית המו"לות העברית בא"י

התבוננות מקרוב בשש השנים שקדמו למלחמת העולם הראשונה, מ-1908 עד 1914, מראה כיצד צמח בארץ-ישראל מרכז ספרותי-תרבותי, שהכיל את כל המרכיבים ההכרחיים: יוצרים, קוראים ומתווכי תרבות, ובראשם מו"לות של ספרים ועיתונים, ההכרחיים לתקשורת בין המעגל הפנימי ב"רפובליקה הספרותית" – מעגל היוצרים – לבין המעגל החיצוני, מעגל הקוראים. פרק זה התבונן בגורמים שכוננו את המו"לות העברית בארץ ישראל, ובו נקשרו זה לזה הגורמים הטכנולוגיים, הפוליטיים, ההיסטוריים והספרותיים, מפנים ומחוץ, זאת

²⁷ על פירוט הקשיים שעמדו בפניו של מדפיס, ועל החלוקה הפרוצדורלית של "סוריה הדרומית" ראו בספרו של יוסף אוליצקי: אוליצקי, י. (1973). **אמנות הדפוס – 400 שנים לאמנות הדפוס בארץ ישראל**. גבעתיים-רמת-גן: המוזיאון לאמנות הדפוס ומפעלי נייר חדרה.

כדי ליצוא את התנאים שהובילו להקמת המרכז העצמאי בארץ ישראל. עוד לפני כן, נראו ניצנים בדמות עיתונים, בתי דפוס וראשוני היוצרים ויזמי התרבות (בכללם בן-יהודה, והמו"ל העברי הראשון בארץ, שיריזלי), שיצקו את היסודות הפיזיים והמנטליים להקמת המרכז הספרותי בארץ ישראל. בשש השנים שלפני מלחמת העולם הראשונה התרחשה הקפיצה שהפכה את היסודות שנוצקו לבית. בשנים אלה התבסס המרכז התרבותי בארץ ישראל כעצמאי מבחינה אידאולוגית ומבחינה ספרותית, בזכותו של ברנר. פעלו בא"י סופרים כעגנון, ראובני ובארון; הדפוס החל לצבר תאוצה; ברקע פעלו שתי מפלגות פועלים ציוניות, לכל אחת ביטאונה; ואת כולם הזין קהל קוראים ער, שהתרכז בעיקר סביב תל-אביב יפו והמושבות. חיבור כל אלה יחד מצביע על השנים 1908-1914 כשנים של מפנה, אשר בהן החלו לפעול המרכז התרבותי הארץ-ישראלי בכלל והמו"לות העברית בפרט. באופן מדוייק יותר אפשר לסמן, כפי שקובעת כותרת המשנה לספר זה, את השנים 1910-1911 כשנות ראשיתה של המו"לות העברית המוסדרת בארץ ישראל. בשנים אלו, במקביל להוצאת הספרים של שיריזלי בירושלים, החלו להדפיס שתי ההוצאות המאורגנות הראשונות, הוצאות "לעם" והוצאת "יפת" וכתביו של ברנר ראו אור במסגרת בית מסחר לספרים קרוגליאקוב ביפו, וברנר עצמו היה למו"ל בארץ כשהוציא את ספרו של עגנון, "והיה העקוב למישור" בשנת 1912. מו"לות ספרים זו התקיימה במקביל למו"לות של עיתונות מפלגתית בעיקרה, עליית סופרים לארץ, פיתוח הדפוס והספריות, ופולמוסים ספרותיים, שהזינו דיונים והתסיסו.

מלחמת העולם הראשונה בלמה את תהליכי ההתפתחות של המו"לות העברית, אך מהעשור השני למאה העשרים ובעיקר לקראת העשור השלישי בה, יצא המרכז הספרותי העברי אל המרחב והמו"לות העברית עברה לשלב הבא. שלב זה התחיל עם העליות השלישית והרביעית, עם עליית טשרניחובסקי (1922) ועם עליית ביאליק (1924) וחבורתו (1921) לארץ.²⁸ אלו לא הגיעו לארץ לא-נושבת, אלא למרכז תרבותי פעיל, שהמו"לות התקיימה בו כבר למעלה מעשור ומחצה.

מכאן ואילך הייתה הדרך פתוחה להקמתן של הוצאות לאור נוספות. הפרק הבא יתרכז בעיקר בסיפורים "הקטנים" של הוצאות הספרים המשפחתיות, שקמו בארץ בשנות ה-20 וה-30, טרם הופעת המו"לות הממסדית יותר של מפלגות הפועלים ("עם עובד", "ספריית פועלים" ו"הקיבוץ המאוחד") כחלק מהמודל של הוצאות ספרים מפלגתיות-אידיאולוגיות, וטרם ביסוס מודל ההוצאה המשפחתית-מצנטית, כמו זו של ישראל זמורה, "מחברות לספרות", וזו של שלמה זלמן שוקן, "הוצאת שוקן", שנאלצה לסגור שעריה בברלין ועברה לארץ-ישראל.

²⁸ בשנת 1921 קיבלו תריסר יוצרים עבריים, ובהם ביאליק וטשרניחובסקי, בהתערבות מקסים גורקי, אישור מיוחד מלנין לעזוב את רוסיה. ביאליק נסע עם החבורה עד קונסטנטינופול (איסטנבול), המשיך לגרמניה ועלה לארץ ישראל בשנת 1924, עשור לפני פטירתו. טשרניחובסקי עלה בשנת 1922. ראו בהרחבה: גלבוש יהושע א. (1980), ינואר). "גורקי מציל 12 סופרים עבריים", **עת-מול**, כרך ה' גליון 3(29), 16-17.